

Тимофєєва Л. Ю.,
*медіатор, асистент кафедри кримінального права,
 молодший науковий співробітник науково-дослідної частини
 Національного університету «Одеська юридична академія»*

ПЕРЕГЛЯД ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ТА СУЧАСНА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

REVISION OF LIFE IMPRISONMENT AND THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Тривалі терміни позбавлення волі, зокрема довічне позбавлення волі, без законної процедури скорочення строку не є гуманними та суперечать фундаментальним правам людини у розумінні Європейського суду з прав людини. Практика заміни довічного позбавлення волі позбавленням волі у порядку помилування в Україні не зовсім відповідає позиціям ЄСПЛ, зокрема тому, що відсутній чіткий правовий механізм перегляду рішення про призначення довічного позбавлення волі через певний проміжок часу.

Отже, є необхідність обґрунтування обов'язкового перегляду довічного позбавлення волі через певний строк.

Ключові слова: довічне позбавлення волі, процедура перегляду, практика Європейського суду з прав людини, профілактика злочинності, відшкодування шкоди, гуманістичні підходи.

Длительные сроки лишения свободы, в том числе пожизненное лишение свободы, без законной процедуры сокращения срока не гуманны и противоречат фундаментальным правам человека в понимании Европейского суда по правам человека. Практика замены пожизненного лишения свободы лишением свободы в порядке помилования в Украине, не совсем соответствует позициям ЕСПЧ, в частности потому, что отсутствует четкий правовой механизм пересмотра решения о назначении пожизненного лишения свободы через определенный промежуток времени.

В связи с чем существует необходимость обоснования обязательного пересмотра пожизненного лишения свободы через определенный срок.

Ключевые слова: пожизненное лишение свободы, процедура пересмотра, практика Европейского суда по правам человека, профилактика преступности, возмещения вреда, гуманистические подходы.

Prolonged deprivation of liberty, including life imprisonment, without a legitimate reduction procedure is not humane and is contrary to fundamental human rights in the meaning of the European Court of Human Rights. The practice of replacing life imprisonment by deprivation of liberty in the form of pardon in Ukraine is not entirely consistent with the position of the ECtHR, in particular because there is no clear legal mechanism for reviewing the decision to impose a life imprisonment within a certain period of time.

Consequently, need to justify the mandatory review of life imprisonment within a certain period.

Key words: life imprisonment, review procedure, practice of the European Court of Human Rights, crime prevention, reparation, humanistic approaches.

Постановка проблеми. Перелік прав і основних свобод, які необхідно охороняти та захищати в усьому світі закріплений Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950 р. (далі – Конвенція). Гуманістичний концепт необхідності захисту права на життя, свободу та особисту недоторканність, повагу приватного та сімейного життя, заборона катувань, рабства та інше) має залишатися незмінним щодо кожної людини, навіть якщо вона вчинила особливо тяжкий злочин, за який передбачено покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Окремі питання, пов'язані з проблематикою застосування довічного позбавлення волі у кримінальному праві, досліджували М.М. Гнатівський, Л.О. Мостепанюк, Ю.А. Пономаренко, Н.А. Савінова, В.О. Туляков, С.В. Хилюк та інші. Однак питання його інтерпретації у зрізі Конвенції та рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) залишається актуальним.

Формулювання мети статті. Метою роботи є обґрунтування необхідності обов'язкового перегляду довічного позбавлення волі через певний строк у контексті сучасної практики ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тривалі терміни позбавлення волі, зокрема довічне позбавлення волі, без законної процедури скорочення строку не є гуманними та суперечать фундаментальним правам людини у розумінні ЄСПЛ.

Дискусія про «справжнє» довічне ув'язнення (тобто довічне позбавлення волі, за якого засуджена особа позбавлена можливості коли-небудь у своєму житті вийти на свободу) має довгу історію. Уведення в практику цього покарання стало відповіддю європейських держав на скасування смертної кари згідно з Протоколами 6 і 13 до Європейської Конвенції про права людини. Відтоді не вщухає дискусія про відповідність покарання у вигляді довічного позбавлення волі без права на його подальший перегляд за змістом статті 3 Конвенції.

Слід згадати справи Вінтер проти Великобританії, скарги №№ 66069/09, 130/10 і 3896/10 від 09.07. 2013 р., Ласло Маг'яр проти Угорщини заява № 73593/93 від 20.08.2014 р., Хатчінсон проти Великобританії № 57592/08 від 17.01.2017 р.

У справі «Вінтер проти Сполученого Королівства» (Vinter and Others v. United Kingdom), скарги №№ 66069/09, 130/10 і 3896/10 суд розтлумачив статтю 3, яка вимагає перегляду покарання у вигляді довічного позбавлення волі процедурою,

що дозволяє внутрішнім органам державної влади розглянути питання легітимності подальшого утримання заявника під вартою, враховуючи вагомість змін у його поведінці. Як зазначила суддя Пауер, стаття 3 включає у себе право на надію. Надія є важливим аспектом людської особистості, а її позбавлення заперечує фундаментальний аспект людяності та принижує особу [1]. Тобто саме по собі призначення міри покарання за вчинені ними злочини у вигляді довічного позбавлення волі є виправданим у всіх випадках. Позивачі тлумачили своє покарання як «відсутність надії на звільнення», «нелюдським або принижуючим гідність, поводження» за змістом ст. 3 Конвенції.

ЄСПЛ були вироблені і застосовані критерії, що дозволяють виявити можливі порушення статті 3 Конвенції у таких випадках. Такі порушення можуть виникати у випадках, коли належним чином доведено, що, по-перше, продовження відбування позивачем тюремного строку не може бути виправдано «законними пенологічними підставами» і, по-друге, рішення про призначення довічного тюремного ув'язнення *de jure* і *de facto* не надає можливості його скорочення [4].

Справа «Хатчінсон проти Сполученого Королівства» (*Hutchinson v. United Kingdom*), скарга № 57592/08 від 17.01.2017 р. [2] стосувалася скарги засудженого щодо порушення статті 3 Конвенції (заборона нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження), який відбуває довічний вирок за вбивство трьох членів сім'ї та згвалтування четвертого. Покарання, на його думку, було жорстоким і таким, що принижує гідність, оскільки у нього не було надії на звільнення. Хоча Конвенція не забороняє призначення засудженим довічного позбавлення волі за такі особливо тяжкі злочини, як вбивство, але для дотримання положень Конвенції необхідно, щоб особи, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі (строкового чи довічного), мали шанс на звільнення та можливість перегляду вироку. 17.01.2017 р. після приведення національного законодавства у відповідність Велика палата ЄСПЛ у вищезазначеній справі постановила, що порушення статті 3 Конвенції відсутнє.

Крім того, ЄСПЛ прийняв рішення по справі *Matiošaitis and Others v. Lithuania* щодо скарг на нелюдське поводження восьми заявників, громадян Литви (скарги № 22662/13, 51059/13, 58823/13, 59692/13, 59700/13, 60115/13, 69425/13 та 72824/13), засуджених до довічного позбавлення волі. Розглянувши скарги всіх восьми заявників Європейський суд із прав людини ухвалив, що стосовно деяких із них країна-відповідач порушила статтю 3 Конвенції про захист прав людини й основних свобод. Таке рішення було винесено стосовно шести з восьми заявників: К. Matiošaitis, J. Maksimavičius, S. Katkus, V. Beleckas, A. Kazlauskas і P. Gervin.

У рішенні ЄСПЛ «Ласло Мар'яр проти Угорщини» заява № 73593/93 від 20.08.2014 р. наголошується на доцільності розгляду можливості умовно-дострокового звільнення відбування покарання

у вигляді довічного позбавлення волі. Це достатньо прогресивний шлях щодо вирішення цього питання.

Якщо аналізувати практику заміни довічного позбавлення волі позбавленням волі у порядку помилювання в Україні, то така процедура не відповідає позиціям ЄСПЛ, оскільки покарання може бути призначене тільки судом [7, 6]. Помилювання – це акт індивідуального милосердя щодо однієї особи, який виноситься Президентом України (а не судом), довічне позбавлення волі не може бути пом'якшено; відсутній чіткий правовий механізм перегляду рішення про призначення довічного позбавлення волі через певний проміжок часу; національне законодавство не гарантує особі можливість перегляду рішення про призначення довічного позбавлення волі із заміною на більш м'яке покарання, зменшенням терміну покарання, припиненням відбуття покарання, умовно достроковим звільненням (*GC*) *Kafkaris v. Cyprus*, (*GC*) *Vinter and Others v. UK*, *Öcalan v. Turkey*).

Як зазначає В.О. Туляков, можливість заміни покарання актом адміністративного органу на строк не менше 25 років не відповідає загальновизнаному принципу законності. Тому вчений вважає за доцільне розглянути у майбутньому визначення двоступеневого вирішення цього питання: помилювання особи президентом та заміна покарання помилюваній особі виключно судом. Це повністю кореспондує трактуванню судової практики реалізації положень Статті 7 Конвенції, згідно з якою суд має перевірити те, чи є акт державного покарання і чи накладене покарання не перевищувало встановлених обмежень (*CoëmeandOthers v. Belgium*, § 145; *DelRíoPrada v. Spain* [*GC*], § 80). [8, с. 259–260].

На думку С.В. Хилюк, довічне позбавлення волі розглядається як не людяне покарання, якщо воно не може бути пом'якшено (*irreducible*): коли особу продовжують утримувати у місцях позбавлення волі без належних пенологічних підстав; відсутній чіткий правовий механізм перегляду рішення про призначення довічного позбавлення волі через певний проміжок часу; національне законодавство не гарантує особі можливість перегляду рішення про призначення довічного позбавлення волі із заміною більш м'яким покаранням, зменшенням терміну покарання, припиненням відбуття покарання, умовно достроковим звільненням [9].

Проаналізувавши статистичні дані, можна зазначити, що станом на 2015 р. в установах виконання покарання знаходилось 1 540 осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. Відбули більше ніж 20 років призначеного покарання 70 осіб, а скористалися правом на подачу клопотань про помилювання 43 особи, яким відмовлено у застосуванні помилювання [3, с. 15–16]. 1.03.2018 р. президент уперше помилював довічно ув'язнену жінку Л. Кушинську, яка відбувала покарання у Качанівській виправній колонії УДПтСУ у Харківській області (в якій утримуються засуджені довічно жінки, їх залишилось 22).

Однією з цілей покарання є попередження вчинення нових злочинів. У контексті довічного позбавлен-

ня волі особа ізольована, тому не може вчиняти інші злочини. Водночас про виправлення говорити важко.

Крім того, відповідно до ч. 3, ст. 50 КК України, «покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність». Кара як мета покарання реалізує принцип гуманізму щодо третіх осіб, оскільки кара забезпечує своєрідну безпеку для них. Виправлення відображає реалізацію принципу гуманізму щодо особи, яка вчинила злочин, оскільки держава дає їй шанс бути «правослухняним» членом суспільства (працювати, вчитися, займатися законними видами діяльності); враховує пом'якшувальні обставини під час призначення покарання; дає можливість заміни покарання більш м'яким під час виконання відповідних умов (ст. 82 КК); умовно-дострокового звільнення (ст. 81 КК) та інше. Запобігання вчиненню нових злочинів передбачає прояв реалізації принципу гуманізму щодо потерпілого та третіх осіб, забезпечує безпеку; сприяє профілактиці вчинення злочинів потерпілими, які на ґрунті незадоволення несправедливим правосуддям здатні вчинити злочини для відновлення, видимої ними справедливості.

У дійсності покарання (а тим паче довічне позбавлення волі) завдає страждань особі, яка вчиняє злочин. Дійсність сучасної пенітенціарної системи (на основі результатів спостереження та даних статистики) не сприяє виправленню особи, яка вчинила злочин; не сприяє (та не ставить за мету) відшкодуванню шкоди потерпілій особі. Тобто видається, що сучасні умови відбування довічного позбавлення волі не сприяють досягненню встановлених цілей.

Людина не може бути засобом досягнення політичних результатів. А кримінальне законодавство не має бути засобом помсти.

Людина вчинила тяжкі злочини, але вона залишається людиною; має певні права, які не знімають із неї відповідальності за порушення прав та свобод інших осіб. За насильницькі тяжкі, особливо тяжкі злочини, за злочини, які вчиняються неодноразово, мають бути передбачені суворі заходи кримінально-правового впливу, але не настільки, щоб саме покарання стало злочином проти людяності. Забезпечення безпеки суспільства та держави – надзвичайно важливе завдання, але в балансі із забезпеченням свободи людини та громадянина. Забезпечення безпеки суспільства не може бути підставою виключення особистої відповідальності кожного та порушення прав та свобод особи, яка вчинила злочин. Інакше втрачається сенс покарання¹.

Кримінальний процес (допити; зустрічі з особою, яка вчинила злочин та її родичами у суді або у слідчого; нагадування подій, за яких було вчинено зло-

чин) спричиняє страждання потерпілій від злочину особі та її родині. Але в жодному разі не створює умов для того щоб її зрозуміли та зрозуміла вона.

Реалізація принципу гуманізму в кримінальному законодавстві спрямована на те, щоб застосовувати достатнє та необхідне покарання з урахуванням принципів, цілей, завдань, функцій кримінального права, методів кримінально-правового регулювання; настільки м'яке або суворе покарання, наскільки це відповідає природі та поведінці особи у момент вчинення злочину; соціально-демографічні характеристики особи; характер шкоди, заподіяної потерпілому, третім особам і державі; інші обставини справи, зокрема характер і ступінь тяжкості злочину, а також ураховується передзлочинна та постзлочинна поведінка.

Слід зазначити, що гуманістична парадигма передбачає баланс реалізації принципу гуманізму як щодо особи, яка вчинила злочин, так і до потерпілого, а також до суспільства та держави. У практиці оминається питання повідомлення потерпілого щодо застосування до особи, яка вчинила злочин, засобів посткримінального заохочення (зокрема звільнення від кримінальної відповідальності, умовно-дострокового звільнення, амністії, помилування тощо).

У зв'язку з вищевикладеним постає питання про те, яким чином вирішувати забезпечення балансу гуманізму щодо потерпілого у разі перегляду довічного позбавлення волі? Під *потерпілим* у цьому контексті розуміється особа, яка була визнана потерпілою у провадженні 25 років тому, тобто близький родич убитого (адже довічне позбавлення волі за чинним КК застосовується тільки за кваліфіковане вбивство (ч. 2 ст. 115)). Як реалізація принципу гуманізму щодо потерпілого може розглядатись відшкодування йому шкоди, допомога (матеріальна та нематеріальна (наприклад, по господарству через родичів чи інших близьких особи, яка вчинила злочин)), спроби примирення тощо.

Оскільки відшкодування завданих ним збитків є конституційним обов'язком кожного, то держава зобов'язана знайти всі можливі способи стимулювання осіб до виконання цього обов'язку. Потерпілий мусить мати реальну можливість участі у вирішенні питань, пов'язаних із застосуванням заходів заохочення до засудженого. Адже злочин вчинено саме щодо нього. Крім такого вирішення цієї проблеми щодо потерпілого, пропонується розглядати також інші варіанти, зокрема медіацію та відновне правосуддя (наприклад, у контексті відшкодування шкоди).

Слід також зазначити, що з кожного правила є винятки та певні застереження, зокрема щодо неспроможності виплати шкоди та інше. Але хоча б спроба

¹ Адвокат Л.А. Вітвінський виступив на захист Чаммера унд Остена – офіцера німецької армії, який знаходився у складі німецьких збройних сил із 1898 р. у «справі німецьких генералів», яких у кінці січня 1946 р. повісили на площі Калініна (нині – майдан Незалежності). Вони звинувачувалися за ст. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19.04.1943 р., яка для фашистських злочинців, які вчинили вбивства та тортури цивільного населення, а також полонених, передбачала смертну кару через підвищення або каторжні роботи на строк від 15 до 20 років. Адвокат знаходить у підзахисному те людське, вибачальне, здатне пом'якшити вирок, щоб хоча б перед смертю він відчув сенс справедливості, милосердя та законності: «...особливої особистої старанності у жорстокості та звірстві обвинувачений Чаммер не виявляв, і переважно діяв у цих питаннях як автоматичний виконавець наказів і директив свого вищого командування ... з 13-річного віку він жив, зростав і виховувався у специфічному дусі паличної дисципліни та казарменого муштри німецької армії ... Це не знімає відповідальності, але, звичайно, повинно бути та буде зважено, а також враховано. ...» [6, с. 18–22]. Аналогічно це стосується і довічного позбавлення волі в контексті забезпечення якісного захисту. І захист не в тому, щоб виправдовувати клієнта, а в тому, щоб забезпечувати додержання його прав та свобод, сприяючи врахуванню обставин, які можуть поліпшити його становище, а також просто бути поряд.

відшкодувати шкоду, відшкодувати її частину, інші форми примирення (листи, вибачення, допомога родичам потерпілого) під час вирішення питань застосування заходів заохочення мають бути.

Але крім матеріального відшкодування, мабуть, навіть більш важливим є «ефект присутності» під час зустрічі з Іншим (Х.У. Гумбрехт), що здебільшого застосоване у відновних та діалогових практиках. Важливим є визнання досвіду насильства іншого, зокрема потерпілого та особи, яка вчинила злочин. Присутність передбачає те, що сторони здатні почути один одного, почути про причини вчинення злочину та його обставини, про каяття, про біль потерпілого від вчиненого злочину. Діалог сприяє прийняттю Іншого через досвід рани, заподіяної злочинцем; прийняття різності людей, різного сприйняття дійсності та рішень щодо власної поведінки.

Така модель достатньо смілива, адже не всі наважаться поглянути у вічі особі, яка вчинила злочин щодо близької людини. Достатньо важко це зробити і з боку особи, яка вчинила такий злочин і вже довгий час перебуває в місцях позбавлення волі. Але наскільки ефективним може стати результат.

Висновки дослідження і перспективи подальших пошуків у цьому науковому напрямі. Із метою усунення невідповідності кримінального Закону України до характеристик принципів гуманізму та пропорційності, інтерпретованим у рішеннях ЄСПЛ пропонується доповнити ст. 64 КК частиною

3 такого змісту: «Покарання у вигляді довічного позбавлення волі обов'язково переглядається судом через 25 років відбуття покарання. Покарання у вигляді довічного позбавлення волі може бути замінено більш м'яким, за умови суспільно-корисної поведінки засудженого (наприклад, суспільно-корисна праця), діяльного каяття та примирення з потерпілим».

Пропозиції спрямовані на те, щоб забезпечити регулярний перегляд покарання у вигляді довічного позбавлення волі, починаючи після 25-років відбуття покарання, за аналогією до умовно-дostroкового звільнення за іншими категоріями злочинів. Якщо особа дійсно виправилася та має підстави для того, щоб бути звільненою достроково, то надати їй таку можливість.

У контексті реального забезпечення механізму примирення пропонується сформувати модель діалогової зустрічі (у форматі відновного правосуддя) особі, яка відбуває довічне позбавлення волі та потерпілій від злочину особі. Способом ініціювання такої зустрічі можуть бути, наприклад, листи потерпілій особі щодо діяльного каяття та прохання про таку зустріч. Зустріч може відбуватись тільки за умов дотримання принципів добровільності участі сторін, конфіденційності, нейтральності керівника зустрічі. Крім того, мають бути забезпечені безпечні умови для її проведення.

Пропозиції також мають супроводжуватися змінами до КПК, а також КВК України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Vinter and Others v. United Kingdom. The European Court of Human Rights (Grand Chamber), Applications № № 66069/09, 130/10 і 3896/10, 9.07.2013. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["Vinter and Others v. United Kingdom"\],"documentcollectionid":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-122664"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{).
2. Hutchinson v. United Kingdom. The European Court of Human Rights (Grand Chamber), Applications № 57592/08, 17.01.2017. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["Hutchinson v. United Kingdom"\],"documentcollectionid":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-170347"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{).
3. Актуальні питання вдосконалення процедури помилування: зб. матеріалів круглого столу. Київ: Ін-т крим.-викон. служби, 2016. С. 15–16.
4. Гнатовский Н.Н., Кучер Е.Б. Комментарий к решению Большой Палаты Европейского Суда по правам человека по делу Винтер и другие против Великобритании. Международное правосудие. № 1 (9). 2014. С. 34–44.
5. Пономаренко Ю.А. Щодо впливу ст. 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод на інститут покарання за Кримінальним Кодексом України. Кримінальне право в умовах глобалізації: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 25 травня 2018 р.) / редкол.: Є.Л. Стрельцов, В.О. Туляков. Одеса: НУ «ОЮА», кафедра кримінального права, 2018. С. 153–156.
6. Судова промова члена Київської колегії адвокатів О.Л. Витвінського на захист обвинуваченого Чаммера унд Остена // Судові промови адвокатів України / Редкол.: В.В. Медведчук (голова) та інші. Київ: Ред. журн. «Адвокат», 2000. (Сер. «Адвокатура України») Кн. 1. 216 с.
7. Тимофєєва Л.Ю. Гуманістична парадигма кримінального права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право; НУ «ОЮА». Науковий керівник: В.О. Туляков. Одеса, 2018. 23 с.
8. Туляков В.О. Призначення більш суворого покарання у сучасних умовах. Гуманізація кримінальної відповідальності: Мат. II Міжнар. науково-практ. симпозиуму (16–17 листопада 2018 р., м. Івано-Франківськ). Івано-Франківськ: Університет Короля Данила, 2018. С. 257–260.
9. Хилюк С.В. Lex stricta як складова принципу законності у кримінальному праві інтерпретації Європейського суду з прав людини. Часопис Академії адвокатури України. Том 7. № 3 (24). 2014. URL: e-pub.aau.edu.ua.